

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2021.94.5>

УДК 811.161.2'38

«СТАЮ УРБАНІСТОМ, НЕ МОЖУ БЕЗ МІСТА...» (МІСТО І ЛЮДИНА В ПОЕТИЧНОМУ ДИСКУРСІ ХХ СТОЛІТТЯ)

СЮТА

Halyna

Галина Мирославівна,

SIUTA,

доктор філологічних наук,
старший науковий співробітник
відділу стилістики, культури
мови та соціолінгвістики Інституту
української мови НАН України,
вул. М. Грушевського, 4, м. Київ,
01001

Doctor of Philological Sciences,
Senior Researcher of Department
of stylistics, language culture and
sociolinguistics of Institute of the
Ukrainian Language of the National
Academy of Sciences of Ukraine
4 Hrushevskiy St., Kyiv 01001, Ukraine

E-mail: siutagalia@gmail.com

E-mail: siutagalia@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3273-1644>

*У контексті активного розвитку теми міста в українській літературі, що був зумовлений соціокультурними чинниками й інтелектуальними запитамі доби від кінця XIX ст., формується новий – урбаністичний – тип світосприймання і відповідна йому урбаністична картина світу з ядерним макроконцептом **місто**. Із цими змінами скорельовані трансформації принципів і засобів мовоопису **міста**, переміщення акцентів із характерного для класичної літератури змалювання типових або унікальних міських пейзажів і картин побуту на масштабне відтворення багатовимірного соціально-культурного урбанотексту. При цьому незмінно центральною й актуальною для осмислення залишається проблема «взаємовідношення» **міста і людини** (ставлення людини до міста, впливу міста на людину тощо).*

***Місто** в поетичному дискурсі ХХ ст. – це поліаспектне середовище, в якому формується відмінний від традиційно-патріархального соціально-психологічний тип особистості. Життя цієї особистості може бути гармонізоване з життям міста або ж протиставлене йому.*

*Трактування **міста** як штучного, не гармонізованого з життям людини і природи простору – це своєрідний ментальний рефлекс традиційної для української літератури опозиції «село / природа – місто». В асоціативно-семантичному розвитку ключових понять цієї опозиції протиставляються ознаки*

«духовне – бездуховне», «природне – штучне», «традиційне – модерне», «давнє – сучасне», «національне – денационалізоване».

Знакова реалізація образу **місто** – його показ як механізовано-прагматичного середовища, де відбувається моральна деградація і знеособлення людини. Загальну картину такого негативного показу доповнюють поетичні описи буття людини в місті, в яких домінують семи 'аморальність', 'байдужість', 'самотність', 'розгубленість'.

Позитивний аспект стосунків **людини і міста** спостережено в контексті вербалізації мотиву інтегрованості людини в життя міста, коли людина почувається органічною частиною урбанопростору.

Ключові слова: поетична мова, поетичний текст, урбаністичний дискурс, образ **місто**, образ **людина**.

На різних етапах становлення й розвитку української літератури, у різних її жанрово-стильових та естетичних форматах тема **міста** – одна з послідовно, хоч і не однаково інтенсивно опрацьовуваних. Магнетично привабливою для українських письменників вона стає вже від кінця XIX століття (згадаймо повісті І. Нечуя-Левицького «Хмари», І. Франка «Борислав сміється»), а впродовж першої третини XX століття набуває «креативного піку». Поезія П. Тичини, М. Йогансена, М. Рильського, Юрія Клена, М. Зерова, П. Филиповича, М. Драй-Хмари, Михайля Семенка, О. Олеся, Б. -І. Антонича, проза В. Підмогильного, Г. Михайличенка, М. Хвильового А. Любченка засвідчили оформлення концепції художнього урбанізму та її максимальну світоглядно-естетичну суголосність інтелектуальним запитам тогочасного соціуму, а тому й блискавичне «приживлення» в українській словесності. У ширшому вимірі лінгвокультури йдеться фактично про інтенсивне формування національного урбаністичного дискурсу [див.: Павличко 1997: 206; Фоменко]. Його вершинний макрообраз засвідчує утвердження нової, мотивованої посиленням пізнанням **міста** й зорієнтованої на його всебічний показ **урбаністичної картини світу**. У зв'язку з цим помітно трансформуються, оновлюються характерні для класичної літератури принципи містоопису, сконцентровані передусім на змалюванні типових або унікальних, упізнаваних міських топосів та пейзажів: «на зміну хатинам, лісам і лугам приходить новий індустріальний і сучасний, технічний, технологічний або техногенний, пейзаж» [Кирчанів]. На цьому тлі масштабного творення соціально-культурологічного міського тексту домінантний

упродовж століть концепт *села* як середовища акумуляції й збереження традицій, плекання й помноження етнокультурних стереотипів поступово периферизується, хоч і не втрачає актуальності. Надалі розвиток українського урбаністичного дискурсу відбувався динамічно й різноаспектно, в кореляції з художніми цінностями естетичних платформ, у межах яких творили письменники – модерністи, соцреалісти, шістдесятники, вісімдесятники, постмодерністи.

Визначальною для становлення національного художнього урбанізму стала модерністська естетика. Вона показово від-рефлексувала світовідчуття, самоусвідомлення й самооцінювання людини, що опинилася у вирі індустріалізації та спричиненою нею «переломлювання» сільської культури в міську. Максимально релевантна в осмисленні й відображенні цих змін художня практика модернізму «або перестала орієнтуватися виключно на село, або й зовсім від нього відмежувалась. <...> ці зміни виводили її на загальноцивілізаційний змістовий простір, де місто мало свій сформований побут, буттєві ідеали, особливий погляд на світ, який постійно розвивався і дуже рідко орієнтувався на давнину» [Фоменко].

Для більшості українців перехід від традиційно-патріархального до індустріально-модерного суспільства виявився достатньо травматичним, оскільки багато в чому був пов'язаний із руйнуванням звичаєвої свідомості, девальвацією вікових цінностей. Болісність ситуації поглиблювала також потреба прижитися в чужому й незрозумілому просторі міста, адаптуватися до його інтенсифікованого, кардинально відмінного від плінно-сільського ритму. Тому природно, що в українській літературі цього періоду тема *впливу міста на людину* реалізується не просто як центральна, а радше як національно-симптоматична: «ставлення до міста стало лакмусом позиції митця, а дискурс міста позначений глибоким і болісним конфліктом. Адже, зрозуміло, місто не є просто темою, топосом чи типом пейзажу. Місто є символом певного типу свідомості як автора, так і його героя. Ця свідомість <...> пізнала філософські сумніви, розчарування й біль самотності, алієнацію, внутрішню дисгармонію» [Павличко 1997: 206]. Переконали підтвердження цьому – проза О. Кобилянської, В. Підмогильного, М. Хвильового, поезія неокласиків (М. Рильський, П. Филипович, М. Драй-Хмара, М. Зеров) та футуристів (Михайль Семенко, Гео Шкурупій). У них *місто* постає як фрагмент новітньої індустріалізованої реальності, що відкриває людині необмежені можливості розвитку, однак при цьому здатне цілковито

знеособити її. Це, у свою чергу, спонукає людину протистояти впливові міста і на тлі очевидної урбанізації психології прагнути до збереження тожсамості, морального стрижня, особистісної свободи. Таке трактування проблеми «місто – людина» органічно (хоч і несиметрично) скорельовувало розвиток українського модерністсько-урбаністичного дискурсу з європейським, зокрема із творчістю Е. Верхарна, Р. М. Рільке, Л. Арагона (В.П. Агеєва, Т.С. Возняк, В.Г. Фоменко, М.В. Штогрин, С.І. Лушій). Надалі, по-різному діалогуючи з модерністськими принципами містоопису, до творення масштабного поетичного урбанотексту активно долучилися В. Сосюра, Є. Плужник, Д. Павличко, Л. Костенко, І. Драч, В. Коротич, Б. Рубчак, І. Калинець, І. Жиленко, О. Забужко, Ю. Андрухович. Їхні твори за свідчують багатогранність ментально-оцінних проєкцій *міста* як індустріального, соціального, культурно-історичного, освітнього, інформаційного, побутового середовища життя сучасної людини [пор. також: Лотман 2004: 121, 239] і простору її особистісної реалізації.

Попри виразні відмінності, характерні для поетичних практик різної світоглядно-естетичної спрямованості, наскрізно спільною для них рисою є амбівалентне трактування образу *міста*: для людини це водночас і небезпека (агресивне, руйнівне для психіки й духовності середовище), і благо (простір необмежених можливостей розвитку).

Трактування *міста* як чужого для людини, не гармонізованого з її природними потребами простору – це логічне продовження традиційної для української літератури опозиції «село / природа – місто». Її художні витоки спостерігаємо, наприклад, у поезії Г. Сковороди «В город не піду багатий...», виразну експлікацію – у повісті І. Нечуя-Левицького «Хмари». Е.С. Соловей слушно відзначає також перегук неокласичної концепції опису міста з його інтерпретацією в поезії П. Куліша, у якій звучить «оскарження метушні і тлуму з їхніми низькими пристрастями». І в літературі, і в суспільній свідомості ця опозиція аксіологізується в актуальній донині антитезі *село – місто*, парадигматичний розвиток якої оприявнює протиставлення ключових ознак *природне – штучне, традиційне – модерне, духовне – бездуховне, національне – денаціоналізоване*.

Протиставлення *міста* і *села* як штучного й природного середовищ буття людини, в яких формуються кардинально протилежні типи світовідчужування. соціальної та моральної самоідентифікації, – давня тема в українській поезії. Дуже рельєфно вона ословлена ще в згаданому вірші Г. Сковороди

«В город не піду багатий...»: *В город не піду багатий – на полях я буду жити, / Вік свій буду коротати там, де тихо час біжить. / О діброво! О зелена! Моя матінко свята! / Тут веселість лиш для мене щирю тишу розгорта. / Бо міста, хоча й високі, в море розпачу штовхнуть, / А ворота і широкі у неволю заведуть./ <...> / Ні, не хочу їздити в море задля золотих одерж, / Бо вони ховають горе, сум і страх, журу без меж...* Морально-етичні пріоритети мандрівного філософа, ментально й емоційно зрощеного із світом природи, у тексті чітко марковані компонентами образно-асоціативних парадигм: **місто** – море розпачу, неволя, золоті одержі, горе, сум і страх, жура без меж, неволя; **село** – зелена діброва, тихо час біжить, веселість, щира тиша тощо; рефреном (*О діброво! О зелена! Моя матінко свята! / Тут веселість лиш для мене щирю тишу розгорта*), також прикінцевою висновково-вітальною формулою (*Здрастуй, любий мій спокою! Ти навіки уже мій! / Добре бути нам з тобою: ти для мене, а я твій. / О, діброво! О свободо! Я в тобі почав мудріть. / І в тобі, моя природо, шлях свій хочю закінчить*).

Поезія ХХ століття показово підтримує й розвиває художню концепцію міста, яке «створене всупереч Природі й перебуває в боротьбі з нею» [Лотман 2004: 321], а тому втомливе для людини. Цікаво, що відповідні мотиви характерні й для схильних до апологетизації міста модерністських стильових моделей: *Город сіяє огнями, / Люди, каміння і шум... / Я ж пропливаю морями / Тихих, розпачливих дум. / Город сіяє огнями, / Гамір, людська суєта...* (М. Рильський); *У городі, де грають струни п'яні, / Де вічний шум, де вічна суєта, / я згадую слова твої неждані...* (М. Рильський); *У місті – / дим і заводи, / де в обідній, / шумливий час / гудки горласто заводять!* (А. Михайлюк); *Тулю тісніше сірий плац, / Прижмурюю ще сонні очі / І ждучу на крихточку тепла / В трамваї, що як смок скрегоче* (В. Вовк). У поетичній мові уявлення про виснажливість, draжливність урбаністичного ритму життя, усвідомлення його руйнівного впливу на людську психіку мають вияви у «мікрообразах міських реалій з емотивним ореолом нервового збудження» [Ставицька 2000: 171]. Найчастіше їх вербалізують звукові образи (*гамір, галас, шум, вічний шум, вічна суєта, шумливий час*), епітетні характеристики (*галасливий, крикливий, гамірливий, горластий*), динамічні звукові метафори (*гудки горласто заводять, грають струни п'яні*).

Цілісність психоемоційного портретування містян доповнюють також нечисленні позитивно марковані звукові образи

й характеристики: *Довірся сутінкам, о людино, / коли вони обіцяють диво. / Відштовхнись від золоті стіни дня / і побреди по вулицях, що дзвенять / кленами і зірками, музикою і сміхом, / шепотом, каблучками* (І. Жиленко); *Іду майданом, розгортаю листя / і слухаю вечірній спів соборів. / Неначе десь повільно бродять гори / і щось говорять, входячи до міста* (І. Жиленко); *ти будеш в місті, як на небесі. / Пастельна тиша. Лиш нахилена блакить, / Академічною алея шелестить. / Там спорожнілі лавки* (В. Неборак). Позитивну тональність контекстів створюють образи *тиша* (епітетизований оказіональним колірним означенням *пастельна* та високопоетичним порівнянням *як на небесі*), *вечірній спів соборів, дзвін, музика, сміх, шепіт*. Нейтральним на цьому тлі сприймається звуковий образ *гамірливого міста*: *Греблі жовтих мурів, денний вулиць гамір / від берега по берег, тінь вінків дубових* (Б.-І. Антонич); *Дубове листя, терези купців, цигани, / щоденний гамір і щоночі вічні зорі* (Б.-І. Антонич).

Прагнення позбутися зумовлених впливом міста негативних емоцій і станів (незадоволення, роздратування, розгубленості) висловлюють також ліричні персонажі в поезії шістдесятників: *Я тікаю від себе, від муки і втоми, / Від крикливих окатих міст* (В. Симоненко).

Ідеальний для ліричних героїв спосіб збереження чи відновлення емоційної стабільності поети визначають більш ніж традиційно: *втеча в село, на лоно природи*¹: *В ті дні жорстокої лихої прози / я проміняв нудний столичний град / на затишок щасливої Люкрази / і холод кам'яниць на тепло хат* (Ю. Клен); *вирвавшись з міста / перлось таксі, / а назустріч – / вози й гарби!* (А. Михайлюк); *Шумить у серці вітер, кров огонь бурлить. / О, допекла вже бруків, мурів, цегли гидь! / На берег моря туга, в край землі жене, / де океан манить піснями хвиль мене / Покину стукіт вулиць та піду, де пристань, / де лине протяжна пісня* (Б.-І. Антонич); *Коли у місті нічим продихнути, / вдягася ти зелену уніформу / і поганяєш волошково «Ниву» / на простір, на повітря, / на природу* (П. Перебийніс). І навіть у творах авторів, яких умовно можна зарахувати до «генетично урбаністичних» (як-от Ірина Жиленко), ліричний персонаж, що максимально інтегрований у світ міста, для духовної рекреації шукає острівців живої природи. Такими

¹ У контексті протиставлення руйнівного впливу міста і відновлювальної, духовно-рекреаційної сили природи щодо людини не можна не згадати класичного зразка українського імпресіонізму – новели М. Коцюбинського «Intermezzo».

мініпросторами психоемоційного комфорту для нього стають *парк, сквер: Сиджу я на лаві, у скверіку / бачу, / як мують шибики, розвантажують хліб. / Думки мої світлі, дзвінки і дитячі, / мов чиста вода на прозорому склі* (І. Жиленко); *В міському чахленькому скверіку / дощ лікував мою істеріку. / Бив по обличчю навідліг – / аж поки не змірився сміх* (І. Жиленко).

У вірші Петра Перебийноса «Відчуття порожнечі» контрастні простори психологічно комфортного й некомфортного буття людини *місто* і *село* протиставлено в образах *асфальт – чорнозем, земля, пор.*: *Повертаюсь до міста <...> / з космічних просторів чорнозему. / І щоразу морока з тією землею <...> / Відшкрябую ту землю / від шкіри, від серця. / Відриваю від себе. / А земля пручається, / в горлі клубком обертається. / Ніяк не можу примирити / чорнозем з асфальтом. / Відриваю землю від себе, / а себе від землі. / І лечу в порожнечу.*

Концепт *міста* як *деструктивного середовища*, яке «прирікає на смерть: якщо не фізичну, то духовну, моральну» [Клепещ], як *простору аморальності, бездуховності* теж наскрізно актуальний для української поезії (М.І. Ільницький). Спостережений у згаданому вище вірші Григорія Сковороди «В город не піду багатий...», у поезії М. Старицького «Місто спить» [Поліщук 2005: 118 – 123], він має очевидні паралелі (які увиразнені новими нищівно-інвективними акцентами) у мовотворчості Б.-І. Антонича: *Місто спить. Млою густо повіті, / Маячать кам'яниці жахні... / Знишло все; тільки збещені, ситі / Ще чигають на втіхи смачні; / Наласуючи за день утробу, / Тра додати їй розкош і вночі, – / Вдовольнити нервову хворобу, / Іншу жизнь для ухиття рвучи... / <...> / Де розпуста гуля без покрови, / Де нема ні порад, ні жалю; / Де жага й милування любові / Продаються у п'янім хмелю; / Де щоночі від смерку до рання / Топлять мозок і душу в багні, / Де конає гірке безталання / Попід тином чи в річці на дні... / <...> / І буя, скаженіє Содома, / П'яний бенкет шумить і гуде, / Поки звалить поганців утома, / Поки зляже нетребство бліде... / Місто спить; кам'яниці-озії / Бовваніють у хмуристій млі; / Вже й тружденні заплющили вії, / Спочивають старі і малі... (М. Старицький) // Ждучи рідких окрушин крихкого щастя, / прочуваєм інші цілі. / Мов зонд у рану, розпач грузне в наші душі. / Але за муром джаз і танці лампівнів, балет балончиків, хор барв, мов хор гобойв, / і жовті груди велетенських стадіонів / зітхають глухо під бурхливою юрбою. / <...> / а сонце, мов павук, / антен червоне павутиння розп'явши, / мов мертві мухи, ловить і вбиває звуки. / Мистці рослин – тюльпани, дбаючи за форму, / припавши на коліна,*

барвно й гарно гинуть, / а за законами нам невідомих формул / вирують дні й міста.

Бачення міста і художні принципи й засоби його мовоопису в ідіостилі Б.-І. Антонича – дуже знаковий фрагмент національної поетично-урбаністичної картини світу. Його незаперечна домінанта – підкреслення не просто аморальності, а тотальної гріховності, духовної деградації містян: *Місяць <...> став місто клясти / За всі гріхи і всі провини, / за малість, зрадність і підлоту, / за злочини, що повне ними / кубло презирства і голоти. / Тоді розпутники і гарпатоги / покутних псалмів заспівали, / і калібани били в дзвони, / й гетери, мов кобили, ржали. / Мерзенні, сороміцькі, мертві / люїзи з ліжок виходили / <...> / Гримить підземний лоскіт здаля, / вдаряє в мури буря дзвонів, / і місто котиться в провалля / під лопіт крил і мегафонів («Кінець світу»); На ніч сплітаються коханці, мов гарячий хміль. / Червоні раки ламп повзуть по меблях і по стінах, / холоне тіло в сні, душа гниє й сріблиться цвіль («Концерт з Меркурія»); заламавши руки сині, / рятунку кличе ніч намарне, / колишуться п'яниці й тіні / біля кульгавої ліхтарні. / <...> / В корчмі із зорями й дзвінками, / де дупії і сажотруси / співають гімни над склянками / і славлять ніч і чар спокуси... / В кублі химер, верзінь, наруги / під хлип свічок – тремтливих птахів / ворожать дупіям папуги, / і грузнуть в стіл слова, мов цвяхи. / Знічев'я плачуть горлорізи / і сповідаються горілці, / і, мов павук, у горло лізе / забутий спів, подертий в кільця. / Знов сажотруси стягом гімну / життя похвалу залопочуть... («Балада про вулка»).* Прикметним для наведених контекстів є кореферентний ряд назв мешканців міста, що об'єднує акцентовано негативні номінації за різними ознаками: п'яниці, мужоложники, шулери, дупії, сажотруси, голота, горлорізи, гетери, розпутники та ін. Загальну індивідуально-авторську картину сприймання й оцінювання міста як кубла презирства і голоти моделюють образи гідь, бруд, зла суєта, гріхи, провини, малість, зрадність, підлота, злочини, наруга.

Емоційний портрет містянина у поетичному мовосвіті Б.-І. Антонича окреслюють негативно-оцінні метафори (*рідкі округини крихкого щастя, розпач грузне в наші душі, гірке насіння*), експресеми (*смуток, розпач*), порівняння (*мов зонд у рану*). Пор.: *Йдуть люди жовтих міст, і їхні очі сяють, / хоч смуток вглиб ховають, мов гірке насіння; Ждучи рідких округин / крихкого щастя, прочуваєм інші цілі. / Мов зонд у рану, розпач грузне в наші душі.*

У негативному стилістичному реєстрі окреслено також образ кохання, яке в місті набуває вульгарно-продажного характеру: *мужчини в сивих пальтах із кишень виймають зорі / і платять їх паннам за п'ять хвилин кохання, мальовані квітчасто кубла чесних сімей* (Б.-І. Антонич).

Проілюстрована мовно-естетична модель інвективного опису міста і його руйнівного впливу на людину не стала домінуючою, однак немає підстав також констатувати її цілковиту стагнацію чи відмирання в українській поезії. Час від часу вона в різних форматах реактивується в окремих творах: *Тут стільки злої суєти / ми нагромадили круг себе, / що вже розведено мости / між тротуарами і небом* (І. Жиленко); *Серед міських «пустель», ефірних полювань – / Світ задихнувся й згрік від копоті і бруду* (Т. Матвієнко).

Із національною та світовою мовно-естетичною традицією цілковито суголосні авторські осмислення наслідків аморальності міста через апеляції до прецедентного тексту Святого Письма. У Б.-І. Антонича це референція до переказу про світовий потоп: *О пуцо з каменю, коли тебе змете новий потоп?* (Б.-І. Антонич, «Нічгород»). У мовостилі сучасної діяльної поетки С. Гурко стрижневим в оцінюванні морального портрета міста і містян стає образ Вавилонської вежі, осучаснений образом атомної бомби – інструментом кари і тотальної руйни.

Серед ключових проблем літературно-художнього урбанізму – *самотність і беззахисність людини в місті*. Знову-таки, її художня генетика закорінена в патріархально-сільській свідомості, що домінувала в час утвердження урбанокультури: «люди, які опинилися між містом і селом: відірвавшись від сільського середовища, так і не змогли повністю прижитися в міському» [Луцій]. І попри те десятки тисяч українців не змогли опиратися магнетично-притягальній силі міста, яка була зумовлена, зокрема, тим, що «простір міста конденсований, люди, ресурси та ідеї рухаються в ньому швидше, ніж деінде» [Возняк]. Це відбито в однойменному вірші Михайля Семенка, де *місто* постає епіцентром динаміки індустріального життя: *візники – люди / трамваї – люди / автомобілібілі / бігорух рухобіги / рухливобіги / кару / селі / <...> / кохать кахикать / життєдять / життєрух*. Межову експресивність авторського сприймання ритму міста наявні на той час в українській мові лексеми не «покривають», тому поетичний словник поповнюють численні новотвори із семами 'рух', 'біг', 'активне переміщення' – *автомобілібілі, бігорух, рухобіги, рухливобіги, кару-селі, життєрух*.

Однак не всі вихідці із сільської місцевості змогли повністю прижитися в місті й почуваються в його буттєвому вирі так органічно, як ліричний герой Семенка. Тому в поезії модернізму актуалізується мотив екзистенційної несумірності *міста* й *особистості*, окреслюється і поступово посилюється тенденція до показу *міста* як *простору знеособлення людини*, її «розчинення» в натовпі. У поетичній картині світу цей фрагмент осмислення пов'язаний з образами *мурашник* і *лабіринт*.

Образ знеособлення, максимального розчинення особистості в натовпі – це образ *великого мурашника, муравлиська (муравлисько – розм. Те саме, що мурашник)* [СУМ IV: 827]). Така метафора динамічного велелюддя, зафіксована вже у прозі І. Нечуя-Левицького, дуже популярна в різночасових прозових і поетичних описах *міста* й самоцінок, самовідчужань, поведінки людини в місті: *Як віко скриню, ніч прикрила муравлисько міста, / в долинах забуття ростуть гіркі мигдалі сну* (Б.-І. Антонич); *Важко простежити шлях людини в такому кипучому велетенському мурашнику, як місто з кількамільйонним населенням* (Л. Дмитерко); *А ще полюбилося Дідькові напривечір сидіти на дахові біля вежки з бляшаним півником-погодником <...> та зирити на місто, полонене людською метушливістю й невгомонням. У тім мурованім мурашнику копошіли люди, машини і навіть дерева, хирляві й ниці тут, серед каміння. Люди завжди спішили, буцім гнались одне за одним, машини переймали їх, тіснячи на хідники, де вже котилися великі товпи* (В. Дрозд). Візуально-емоційне зближення, а іноді й ототожнення образів *міста* і *мурашника* увиразнюють епітети із змістомодельовальними семами ‘дуже кількісно великий; численний’, ‘дуже динамічний’ (*велетенський, гігантський, кількамільйонний, кипучий*) та розгорнуті метафоричні описи (*місто, полонене людською метушливістю й невгомонням; у мурованім мурашнику копошіли люди*).

Ментально комфортним, сприйнятним для читача засобом показу заплутаності життя людини в місті, складних і часто марних пошуків виходу з різноманітних ситуацій став традиційний для української та світової поезії образ *лабіринт*. Його накладання на урбаністичну картину світу передусім пов'язане з осмисленням проблеми загубленості й розгубленості людини в місті. Це, у свою чергу, актуалізує мотив *блукання* як способу самопошуку і самовіднайдення людини у велелюдді міста: *Блукаю містом. Парками. Або / приходжу в дім, де речі пам'ятають / тепло моїх долонь* (І. Жиленко); *десь любов моя на Ринку заблудила, / десь отам, / між ренесансом і бароко*

<...> *десь любов моя пропала серед Ринку, / між перекупками, три століття тому* (І. Андрусяк); *авжеж не райський сад не світять помаранчі / загублено стежки і втрачено сліди / а все що є у нас ліхтарик на підзамчі / і треба нам туди* (І. Андрусяк); *Стала чиясь донечка доросла, / викинули ляльку на смітник. / Скільки нас розгублено по місту! / Як печально відживаєм ми!* (І. Жиленко). Прикметними для таких контекстів є передусім дієслівні метафори, які відбивають напруженість процесу втрати – пошуку (*блукаю містом, любов пропала / заблудила, загублено стежки, втрачено сліди, печально відживаєм*).

В одному з віршів Ірини Жиленко негативний вплив міста на ліричну героїню та її оточення представлено в оригінальній ідентифікаційній метафорі з образами *тир* («Закрите або напівзакрите приміщення, спеціально пристосоване для навчальної й тренувальної стрільби з ручної вогнепальної та пневматичної зброї» [СУМ X: 118]), *мішень* («Штучна або природна ціль при навчальній та тренувальній стрільбі. // Об'єкт для стрільби, влучання. 2. *перен.* Про того, хто є предметом нападок, глузувань, переслідувань» [СУМ IV: 761]): *Не місто – тир, де все – мішень: / бомжі, дами, і боби, і Бобики, / діти, квіти, вальси, я і ти.*

Позитивний аспект стосунків людини та міста, життя людини в місті спостерігаємо в контексті реалізації *мотиву цілковитої інтегрованості людини у життя міста*. Таку логіку соціального розвитку вже достатньо послідовно рефлексує поезія другої половини ХХ століття. І дуже знаково, що, сприймаючи місто як «свій» простір, за принципом «знаємо те, що любимо й любимо те, що знаємо», ліричний персонаж цієї поезії вже не так зазнає впливу міста, як сам впливає на нього, гармонізує відповідно до своїх матеріальних та духовних потреб. І, як наслідок, почувається його органічною частиною й насолоджується цими відчуттями. У текстах їх вербалізують розгорнуті модально-оцінні структури *прекрасно почувати себе часткою міста, не можу без міста, повертаю до рідного пекла, пливти в одному вальсі із безсмертним містом тощо: прекрасно почувати себе часткою міста, / чудесної машини наших днів* (В. Сосюра); *Стаю урбаністом. / Не можу без міста. / Кляню вже село те, / калюжі, болото. / Зітхаю і марю / сухим тротуаром. / А врешті вертаю / з немилого раю / до рідного пекла. / І дихає спека / хмільною, живою / журую-травною* <...> / *Ах, місто химерне! / Тобі не до мене. / Ти косиш газони. / Ти прошиш озону. / Ах, місто!.. / Стаю урбаністом.* (П. Пирейбініс);

*Мине іще сто тисяч літ і двісті. / І знов з бруньок рвоне на волю листя, / і знов синичка в ньому задзвенить. / І я пливтиму, юна і врочиста, / в одному вальсі з цим безсмертним містом, / у вальсі, дзвінко-синім од весни! (І. Жиленко); **Маленька міщанка великого міста** / безжурно зітхнула вві сні (І. Жиленко).*

Позитивне ставлення людини до міста переконливо естетизують метафори, а яких родова номінація *місто* чи її видові конкретизатори – урбаноніми контекстно корелюють із:

– назвами почуттів, емоцій, передусім – кохання: *крізь воду вечора прозирає / затоплене місто нашого кохання* (І. Калинець); *На маленькій планеті у великому місті / Сходить вечір на синє, на сизе й сумне / На сивавих дощак в сплотнілому листі / Як далеко-давно ти любила мене* (М. Вінграновський); *Люби мене. Я вже розклав / Тобі дари в життєвських мервах, / Твій дім, і ти, й твій Берислав, / Гойдайтесь ще на моїх нервах* (М. Вінграновський); *Мій Києве, надія гасне. / У тремі серця я увесь* (М. Вінграновський);

– присвійними займенниками – *мій, свій, наш*: *Місто моє розправляє / натомлені плечі. / <...> / Місто моє / неземною росою щебече* (П. Перебийніс); *Покажи своє місто. Я хочу / йти за отими дівчатами / в сукнях червоних...* (Ю. Андрухович); *Місто, премісто, прамісто моє!* (Л. Костенко); *лице мого міста різдвяно-тихе, з місяцем вгорі* (І. Жиленко); *А місто наше старесеньке. / І трохи життям потріпане, / як цей ось старий із песиком, / на лаві старій, під липою* (І. Жиленко); *Мій Києве, гайда до неї. / Гайда, мій Києве-листопад... / В багряносизому інеї, / У сизо-збурену небопадъ / Здійми мені хоча б якась / Літатенятонько нещасне* (М. Вінграновський); *А у нашім Києві – свобода. / Тут ні етикетів, ані моди...* (І. Жиленко); *Це щастя, як життя, одне й безкрає, – / І в тому знак його, що сонце сяє, / Тече Дніпро і Київ наш стоїть* (Д. Павличко).

Водночас у віршах багатьох сучасних авторів ліричні персонажі констатують свою нейтральність, беземоційність у ставленні до міста. Це просто середовище їхнього постійного чи тимчасового перебування: *місто для нас / було лише містом / достатньо далеким і близьким / аби не збивати нас з ритму* (М. Савка); *бути населеним пунктом, через який я неодмінно пройду, вирушаючи у далеке місто Київ на постійне проживання* (В. Голобородько).

Варто звернути увагу й на те, що у мовосвіті авторів, сформованих уже в умовах урбанокультури, *місто* постає не просторовим тлом розгортання ліричних подій, а радше концептом

проекції проблем загальнолюдського буття на внутрішній світ конкретної людини, на її емоції та почуття. Це середовище, в якому відбувається самоусвідомлення й самоідентифікація особистості, але ця самоідентифікація виховує в ній здатність протистояти масштабному впливові міста, потребує від неї особливої морально-психологічної стійкості. Пор.: *Ясне мерехтіння кіна, / Прах, що зринає вгору. / Ти вічна й одна, Людина, / Дитя землі і простору. / Ні мертве каміння міста, / Ні мертва сила Мащини / Твої мрії не стисне, / Пориву твого не спинить. / Крізь мряку, що чола вкрила, / Крізь гори легкі паперу / Дух радісні пружить крила, / Випростує горді пера. / І, як у віках, вкритих пилом, / Стають до старого двобою / Твоє уродливе тіло, / Твоя незборена воля* (О. Ольжич, «Ясне мерехтіння кіна...»). Прикметно, що в проілюстрованому фрагменті деталі урбанопростору (*каміння, машина*) епітетизовані означенням *мертві*, натомість людина перифрастично номінується як *дитя землі і простору*, характеризується означеннями *вічна, одна* (в значенні «єдина, неповторна»), корелює з позитивно-оцінними образами *мрія, порив, радісні крила, горді пера, вродливе тіло, незборена воля*.

Повноцінне пізнання всього спектру позитивного впливу міста на людину передбачає його розуміння як *простору культуротворчої діяльності людини*, усвідомлення його «онтологічної означеності як місця культурного» (Т.І. Гундорова), місця, яке «сприяє духовному розвитку, невтомно стимулює творчість» (Я. Парандовський) – пор. вірші М. Зерова «Будівникові», М. Рильського «Ластівки», М. Драй-Хмари «Місто майбутнього», Д. Загула «Будівля майбутнього» та ін. У ширшому розумінні місто не тільки зосереджує і відтворює культуру, а й формує її, і активну участь у цьому формуванні бере людина: *Сади нагоряні, луги відлеглі / В бетоні, склі і спондиловій цеглі / Простелять творчості нової тло; / Огнями вулиць процвінуть перлисто / І скажуть: ми – не прадідне село, / Ми – днів майбутніх величаве місто* (М. Зеров «Будівникові»).

У функції сприятливого для розвитку людини простору культури, осередка інтелектуально-творчої діяльності в поезії ХХ ст. найчастіше концептуалізований Київ (пор.: Ю. Дараган «Київ», Д. Загул «Геліополіс», Є. Маланюк «Київ» та ін.). Наприклад, у неокласичній інтерпретації (зокрема в поезії М. Рильського, М. Зерова) образ столиці представлено в об'ємному культурологічному контексті – як простір часопросторового поєднання давніх і сучасних культурно-історичних форм: *Київ – І в наші дні зберіг ти чар-отруту / В тобі розбили табір аспанфуту – /*

Кують, і мелють, і дивують світ. / Тут і Тичина, голосний і юний, / Животворив душею давній мім (М. Зеров).

Суголосні часово-екзистенційні проєкції, стимульовані осмисленням Києва як епіцентру розвитку національної культури, набувають оригінального стилістичного формату у вірші Ірини Жиленко «За золотими вікнами зірок». Образно-естетичний стрижень, який організовує сюжетний розвиток поезії, – це контекстна опозиція *Київ земний – Київ небесний*. За її позірною простотою можна декодувати складні полісемантичні кореляції: *Київ земний* – реальний, тутешній, теперішній простір буття ліричної героїні, вимірюваний координатами «тут і зараз»; *Київ небесний* – втрачений, колишній, пов'язаний із пам'яттю і минулим простір буття ліричної героїні, вимірюваний координатами «там і колись». Пор.: *В земному Києві нема для мене весен. / По осені – мій кожен день і крок. / А як у вас там, в Києві небеснім, / за золотими вікнами зірок? / В земному Києві така стара я стала! / А вам Господь років не добавля. / Така ж яскрава посмішка у Алли! / Такий же чорний чуб у Василя! / В земному Києві – безмірність самоти. / Куди піти, коли нема Івана? / А там, за тим віконцем золотим, / де є Іван, – там дім обітований. / Там вірші, чай і дим од сигарет. / Куди спішишь? Їм вічність вікувати. / Зарецький знов малює мій портрет. / А Стусові і вічність тіснувата... / Про щось земне замислився Кушнір. / Здригнулась чашка з недопитим чаєм. Вони нам смерті не бажують, ні, / але їм дуже нас не вистачає! / Як там Лукаш? Все грає в доміно? / Було в нім щось розгублено-дитяче. <...> В земному Києві, повитому в жалобу, / тепер уже нема таких, як ви, – / о лицарі печальної подобі! / Нема весни. Ніщо не процвіта – / крім лицарів неситої утроби... / Хай вічно світить лампа над столом / в небеснім Києві, / в небесній Україні / Хай береже спочинок ваш Господь / всю довгу-довгу, всю небесну вічність. / А я віршую... Бо казав Світличний: / «Іриночко, без віршів не приходь...». Очевидною є емоційна прив'язаність авторки до Києва небесного, позитивний образ якого моделюють насамперед імена знакових для української культури особистостей, які входили в близьке оточення Ірини Жиленко – Алла (Горська), Василь (Стус), Іван (Світличний), Кушнір, Зарецький, Лукаш. Натомість земний Київ для ліричної героїні залишається простором морально-психологічного дискомфорту. Його вербалізують різноструктурні образи мовно-естетичні знаки: *нема для мене весен; така стара я стала; безмірність самоти; повитий у жалобу; нема весни, ніщо не процвіта*.*

Суміщення часових пластів характерне для багатьох поетичних текстів, у яких репрезентовано мотив міста як простору пам'яті, спогадів про дитинство, юність. Визначальною для їхньої лексико-структурної організації є семантико-синтаксична сполучуваність образу міста та компонентів лексико-семантичного поля «пам'ять»: *Містечко в сяйві ночі біле. / Невже ж тут друзів не згадать? / Росли ми разом і п'яніли, / кохаючи палких дівчат. / Таїлися від мрії бентежних, / вдавали гордих і твердих / і рвалися в обшири безмежні, / що нам стелилися до ніг* (Б.-І. Антонич); *Це місто спогадів. Це в липні снігопад. / Яким я був тут десять літ назад* (В. Неборак); *Ми пройшлись <...> / у низ старого міста – де росли / під мурами жінки з малими діточками, / що сидючи жували спомини її пісні* (Б. Бойчук); *Лине до мене в години пізні / Все, що далеке, давнє, забуте, / Все, що в глибокий спомин закуте, / Привид чи Тюдів, з'ява чи Кути* (В. Вовк); *Ганяв я на тротуарах срібні кола дитинства* (І. Калинець); *Зневаживши дороговкази / й державних мужів голоси, / скручу я граційно в'язи / у добрі старі часи. / Там, де я була дівчатком, / вчила математику, / а нелякані котятка / цокали Хрещатиком. / Між бруківкою старою / подорожник миршавів. / А усі кіногерої / говорили віршами. / А трамваї пополудні! / Теплі, дерев'яні...* (І. Жилленко). Елегійно-лірична тональність, що об'єднує ці поетичні фрагменти, зумовлена їх належністю до тематичної зони «особиста пам'ять ліричного персонажа».

Своєрідна текстова опозиція до розглянутих – поетичні синтагми, що описують місто як шлях переходу в *непам'ять*, простір забуття: *у забутті ростуть гіркі мигдалі сну. / На голови міщан злітають зорі, наче листя, / у скорчах болю і багатства людський вир заснув* (Б.-І. Антонич); *Тільки крізь нас переходять міста / у непам'ять. / Ми вимовляємо їх / і знаходимо іншими. Втім, / вранці виходиш на площу і все пізнаєш* (Ю. Андрухович).

Диференційований емоційно-оцінний спектр оцінювання міста засвідчують епітетні структури, в яких стрижнева номінація поєднана з антонімічними означеннями, як-от *рідне – чуже, добре – драпіжне* (*драпіжний* – розм. «сповнений бажання захопити що-небудь, оволодіти чимсь; хижий») [СУМ II: 407]. Пор.: *як Вам в новій цій ролі? Бо щось Вас давно не видно. / Чи вже по рідному місту Ви ходите тільки вночі?* (Л. Костенко); *Найперша у житті циганська поетеса! / Забудь оті міста. Вони тобі чужі* (Л. Костенко); *драпіжне місто поле пожирас / щелепами голодних риштувань / <...> / щороку відгризає / за*

шматом шмат / димучим коксом і вугіллям / годована потвора (Ю. Клен); *Умань! Добра ласкава Умань. / Хмари в небі – мов сива шаль. / Я люблю у Софіївці думать, / Із минулого знявши вуаль* (В. Симоненко).

Отже, можемо констатувати, що тема міста, а відтак і вершинний для неї однойменний образ-концепт актуальні для національної лінгвокультури в різних її часових, жанрово-стильових та естетичних форматах. Їх інтенсивний розвиток від кінця ХІХ століття сприяє формуванню урбаністичної картини світу, творенню багатовимірного соціально-культурологічного міського тексту. При цьому незмінно центральною залишається проблема взаємостосунків *міста і людини* (ставлення людини до міста, впливу міста на людину тощо).

Місто в поетичному дискурсі ХХ століття – це простір активного й багатогранного життя людини. І в ньому формується відмінний від традиційно-патріархального, соціально-психологічний тип особистості, життя якої може бути гармонізоване з життям міста або ж ментально чи емоційно не зуголосне з ним.

Вихор І. В. Семантичні моделі міста в українській урбаністичній поезії. Вісник Лументально чи емоціне ганського національного університету ім. Тараса Шевченка. Філологічні науки. Луганськ, 2011. № 1(212) січень. С. 26 – 32.

Возняк Т. Семантичні простори міста [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n42texts/voznjak.htm>

Возняк Т. Феномен міста [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.ji.lviv.ua/ji-library/Vozniak/misto/vid_avtora.htm

Кирчанів М.В. Америка & Україна: література і ідентичність [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://ejournals.pp.net.ua,201028>

Клепець І. Образ міста у повістях Івана Франка “*Voа constrictor*” та «Лель і Полель». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://nauka.zinet.info/27/klepets.php>

Кравець Л.В. Динаміка концепту місто в поетичних метафорах ХХ століття. Культура слова. Вип. 79. Київ, 2013. С. 90 – 96.

Лотман Ю.М. Семиосфера. СПб, 2004.

Луцій С. Образ міста в прозі Валер'яна Підмогильного [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/1873/1/Lushchiy.pdf>

Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі. Київ, 1997.

Поліщук В.Т. Образ міста (Києва) у прозі Михайла Старицького. Українська філологія: теоретичні та методичні аспекти вивчення. Черкаси, 2005. С. 118 –123.

Прокопович Л. «Це місто — прекрасне, як усмішка долі...» (мовний образ міста в українській поезії другої половини ХХ ст.). *Культура слова*. Київ, 2013. Вип. 78. С. 92 – 97.

Словник української мови: в 11 томах. Т., 1973.

Ставицька Л. Естетика слова в українській поезії (10 – 30 рр. ХХ ст.). Київ, 2000.

Фоменко В. Історія художнього поступу української урбаністичної прози. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://bo0k.net/index.php?p=achapter&bid=18036&chapter=1>

Фоменко В.Г. Місто і література: українська візія. Луганськ, 2007.

REFERENCES

Vyhor, I. (2011). Semantic models of the city in Ukrainian urban poetry. *Bulletin of Luhansk Taras Shevchenko National University. Philological sciences*. № 1 (212) January. Pp. 26 – 32 (in Ukr.)

Vozniak, T. Semantic spaces of the city: <http://www.ji.lviv.ua/n42texts/voznyak.htm> (in Ukr.)

Vozniak T. The phenomenon of the city http://www.ji.lviv.ua/ji-library/Vozniak/misto/vid_avtora.htm (in Ukr.)

Kurchaniv M.V. *Ameryka & Ukraine: literature and identity* [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://ejournals.pp.net.ua,201028> (in Ukr.)

Klepets, I. The Image of City in stories “Boa Constrictor” and “Lel and Polel” by Ivan Franko. <http://nauka.zinet.info/27/klepets.php> (in Ukr.)

Kravets, L.V. (2013). The dynamics of the concept of the city in the poetic metaphors of the XXth century. *The culture of the word*. Issue 79. Kyiv. P. 90 – 96. (in Ukr.)

Lotman, Yu.M. (2004). *Semiosphere*. SPb. (in Rus.)

Lushchii, S. The Image of City in the Prose by Valerian Pidmohylnyi. <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/1873/1/Lushchii.pdf> (in Ukr.)

Pavlychko, S. (1997). *Discourse of Modernism in Ukrainian Literature*. Kyiv (in Ukr.)

Polishchuk, V.T. (2005). The image of the city (Kyiv) in the prose of Mykhailo Starytsky. *Ukrainian philology: theoretical and methodological aspects of study*. Cherkasy. P. 118 – 123 (in Ukr.)

Prokopovych, L. (2013). “This city is beautiful as a smile of destiny...” (lingual image of the city in Ukrainian poetry of the second half of XXth century). *The culture of the word*. Issue. 78. P. 92 – 97 (in Ukr.)

Dictionary of the Ukrainian language: in 11 volumes (in Ukr.)

Stavytska, L. (2000). *Aesthetics of the word in Ukrainian poetry (10–30 years of the XX th century)*. Kyiv (in Ukr.)

Fomenko, V. History of artistic progress of Ukrainian urban prose. <http://bo0k.net/index.php?p=achapter&bid=18036&chapter=1> (in Ukr.)

Fomenko, V.G. (2007). *City and literature: Ukrainian vision*. Luhansk (in Ukr.)

Статтю отримано 24.04.2021

SIUTA Halyna

“I’M BECOMING AN URBANIST, I CAN’T DO WITHOUT THE CITY...” (city and man in the poetic discourse of the XXth century)

The image of the city is relevant for the national linguoculture in its various genre-style and aesthetic varieties. Ways of its verbalization in different poetic texts testify to the dynamics of Ukrainian artistic thinking.

Since the end of 19 th century, the theme of the city in Ukrainian literature, especially in poetry, has been developing with significant intensity, while the interpretation of the village as a bearer of established ethnocultural stereotypes is gradually losing its relevance.

As a result, a new urban type of worldview and the corresponding urban picture of the world with a nuclear macroconcept of the city are formed. These changes are correlated with the transformation of approaches to the linguistic description of the city, the shift of emphasis from the typical for classical literature depiction of urban landscapes, typical or unique urban topos to large-scale reproduction of multidimensional socio-cultural urban text. At the same time, the problem of the relationship between the city and man (the attitude of man to the city, the influence of the city on man, etc.) remains invariably central.

The world of the city in the poetic discourse of the XX th century is an environment of a new multifaceted human life (geographical / industrial / educational / informational / social / domestic / personal space). And in this world is formed different from the traditional patriarchal, socio-psychological type of personality. The life of this personality can be harmonized with the life of the city or opposed to it.

The interpretation of the city as an artificial space, not harmonized with human life and nature, is a logical continuation of the traditional for Ukrainian literature opposition «village / nature – city». In the paradigmatic development of the key concepts of this opposition the signs of *spiritual – unspiritual, natural – artificial, traditional – modern, national – denationalized* are contrasted.

Important realization of the image of the city – its display as a space of immorality, destructive environment, where there is a moral degradation and depersonalization of man. The general picture of such a negative display of the city is complemented by poetic descriptions of human existence in urban space, which are dominated by senses ‘indifference’, ‘loneliness’, ‘confusion’ and so on.

The positive aspect of the relationship between man and the city, human life in the city is observed in the context of verbalization of the motive of human integration into city life, when a person feels an organic part of urban space.

Key words: poetic language, poetic text, urban discourse, image of the city, image of a man.